

Ks. Adam Orczyk¹

150 lat kościoła parafialnego w Pawłowie (1871-2021)

*Jak mile są przybytki Twoje,
Panie Zastępów!*

*Dusza moja usycha z pragnienia i tęsknoty
do przedsionków Pańskich.*

*Moje serce i ciało radośnie wołają
do Boga żywego (Ps 84, 2-3)*

Wstęp

Funkcjonowanie parafii kojarzy się przede wszystkim ze znajdującą się w niej świątynią-kościołem, dlatego „w swoim ziemskim wymiarze Kościół potrzebuje miejsc, w których mogłaby gromadzić się wspólnota wiernych. Są nimi nasze widzialne świątynie, święte miejsca, będące obrazami Miasta Świętego, niebieskiego Jeruzalem, do którego pielgrzymujemy. W tych świątyniach Kościół sprawuje kult publiczny na chwałę Trójcy Świętej, słucha słowa Bożego i śpiewa pieśń uwielbienia, zanosí modlitwy i składa Ofiarę Chrystusa, obecnego sakramentalnie pośród zgromadzenia. Te świątynie są również miejscami skupienia i modlitwy osobistej” (KKK nr 1198-1199).

W 2021 r. mija 150 lat od ukończenia budowy kościoła parafialnego w Pawłowie, leżącym w regionie podlęogórkim Gór Świętokrzyskich, w obecnej diecezji radomskiej, dawniej – krakowskiej, przez krótki czas – kieleckiej, a w latach 1818-1992 sandomierskiej. Opaci benedyktyńskiego klasztoru na Świętym Krzyżu, którzy wybudowali w Pawłowie dwa pierwsze kościoły drewniane pw. św. Jana Chrzciciela: pierwszy przed 1326 r. i drugi w 1752 r., byli przez blisko 500 lat, aż do momentu kasaty opactwa w 1819 r., głównymi kolatorami parafii, czyli tymi, którzy mieli m.in. obowiązek troszczyć się o jej stan materialny, dzieląc w pewnych okresach prawo patronatu z przedstawicielami okolicznej szlachty. Prawo patronatu w diecezji sandomierskiej wygasło po powstaniu styczniowym, gdy władze zaborcze przejęły dobra kościelne.

¹ Doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki, wykładowca Wyższego Seminarium Duchownego w Radomiu (Wydział Teologii KUL). Zainteresowania badawcze: historia szkolnictwa i wychowania, ze szczególnym uwzględnieniem szkolnictwa katolickiego i kształcenia kandydatów do kapłaństwa oraz katechetyczna działalność Kościoła w ciągu wieków. Adres e-mail: aorczyk@wp.pl

W 1836 r. kościół, wzniesiony bądź gruntownie odnowiony przez opata Antoniego Teodora Karskiego w połowie XVIII w., wraz z dzwonnica uległ w nieznanych okolicznościach spaleni. Parafianie wybudowali wówczas tymczasową drewnianą kaplicę, która jak się okazało, miała im służyć przez kolejne dziesięciolecia aż do powstania obecnej świątyni w 1871 r. Wszelkie starania o budowę nowego kościoła przypadły na lata zaborów, co wiązało się z koniecznością przezwyciężenia szeregu przeszkód i trudności.

Wspomniana rocznica stała się okazją do przygotowania niniejszej publikacji, by z wdzięcznością przybliżyć zmagania budowniczych oraz troskę następnych pokoleń wraz z ich duszpasterzami o piękno i wyposażenie pawłowskiej świątyni.

Świątynia – materialna budowla wskazuje zarazem na inną świątynię, którą tworzą gromadzący się w niej wierni – „niby żywe kamienie... budowani jako duchowa świątynia, by stanowić święte kapłaństwo, dla składania duchowych ofiar, miłych Bogu przez Jezusa Chrystusa” (1 P 2, 5).

1. Poprzednie kościoły wystawione przez opatów świętokrzyskich

Na podstawie zapisu Jana Długosza, zawartego w *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis (Księżde uposażeń diecezji krakowskiej)*, do którego odwołują się późniejsi historycy, utworzenie parafii i wybudowanie pierwszego drewnianego kościoła w Pawłowie przypisuje się opatom klasztoru benedyktynów na Świętym Krzyżu. Dokonało się to, jak wspomniano na wstępie, przed rokiem 1326, gdyż pod tą datą Pawłów figuruje po raz pierwszy w wykazie parafii diecezji krakowskiej, które płaciły papieski podatek (rodzaj dziesięciny) zwany świętopietrzem². W 1496 r. biskup krakowski kardynał Fryderyk Jagiellończyk (1488-1503) nadał kościołowi stosowne odpusty³.

Kościół ten służył wiernym przez kolejne wieki, co potwierdzają źródła historyczne, m.in. z lat 1362, 1402, 1597, 1662 i 1747⁴. W połowie XVIII w. uległ on prawie zupełnemu zniszczeniu. Jego odbudowy bądź gruntownej przebudowy podjął się, jako kolator kościoła i parafii, opat

² Por. Archiwum Parafii Pawłów [dalej skrót: APP]: *Kronika parafii Pawłów 1928–*, s. 1-1a; B.S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. IV, Kraków 2002, s. 211; M. Derwich, *Materiały do słownika historyczno-geograficznego dóbr i dochodów dziesięcinnych benedyktyńskiego opactwa św. Krzyża na Łysej Górze do 1819*, Wrocław 2000, s. 154; J. Wroniszewski, *Kościół w Pawłowie i Modliborzycach Wokół patronatu klasztoru i miejscowego rycerstwa*, w: *Z dziejów opactwa świętokrzyskiego. Materiały z konferencji naukowej*, Kielce 1 VI 2006, (red.) M. Derwich, K. Bracha, Kielce 2007, s. 22; J. Wiśniewski, *Dekanat ilżecki*, Radom 1909-1911 [reprint: Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 2000], s. 153-156; A. Orczyk, *Wszystko ma swoją historię. Blisko 700 lat istnienia Pawłowa (cz. I)*, „Tygodnik Starachowicki” 2006, nr 29, s. 21; tenże, *Wszystko ma swoją historię. Blisko 700 lat istnienia Pawłowa (cz. II)*, „Tygodnik Starachowicki” 2006, nr 30, s. 23.

³ M. Derwich, *Materiały do słownika...*, s. 154.

⁴ Por. tamże, s. 154-155.

świętokrzyski Antoni Teodor Karski, który pełnił swój urząd w latach 1748-1774. Miał on wystawić kościół modrzewiowo-sosnowy.

W 1781 r. wizytator biskupi ks. Wincenty Jezierski wspomina w sprawozdaniu powizytacyjnym o „nowo wystawionym” w 1752 r. przez opata Teodora Karskiego kościele drewnianym. To by oznaczało, że obecny, murowany kościół w Pawłowie, wybudowany w latach 1867-1871, byłby trzecim a nie drugim kościołem na tym miejscu, nie licząc tymczasowej kaplicy, którą wystawiono po spaleniu się kościoła w 1836 r.

Z relacji wizytatora wynika, że kościół wybudowany przez opata Karskiego nie był ostatecznie wykończony („potrzebował ozdoby i malowania”). Zachowały się w nim pewne „stare” elementy. Prowadziły do niego dwie kruchty: przy wielkich drzwiach i „w tyle”. Wieżę pokryto blachą, a w 1776 r. cały kościół – gontowym dachem. Nie dokonała się jeszcze jego konsekracja, ale zachował swoje dotychczasowe wezwanie (tytuł) św. Jana Chrzciciela⁵

W kościele znajdowały się trzy ołtarze drewniane oraz czwarty – „stary” – w kapliczce. Ołtarz wielki, „wymalowany” w 1778 r., był przygotowany do umieszczenia w nim obrazu. Cyboryum, czyli tabernakulum, określone jako „stare”, prawdopodobnie z poprzedniego kościoła, mieściło srebrną puszkę z Najświętszym Sakramentem przykrytą welonem. Dopelnieniem wyposażenia przy głównym ołtarzu była miedziana posrebrzana lampka wieczna.

W dwóch nowych ołtarzach bocznych, „bez malowania”, umieszczono obrazy Najświętszej Maryi Panny i św. Anny. W ołtarzu kaplicy bocznej widniał również obraz Matki Bożej. Wszystkie ołtarze miały masy murowane, a w każdej znajdował się konsekrowany portatył, czyli wkładany kamień z relikwiami⁶.

Jak w każdym kościele parafialnym, niezbędnym elementem wyposażenia była chrzcielnica. W kościele pawłowskim była to chrzcielnica kamienna, w której mieścił się „kociołek miedziany z przykrywadłem, z prętem żelaznym”. Była zamykana na kłódkę. Przechowywano w niej także oleje św.

W „małym chórze”, czyli prezbiterium, była kamienna posadzka. Stały tu również dwie stare ławki, pewnie kolatorskie. W „większym chórze”, inaczej nawie, przetrwała drewniana podłoga wymagająca naprawy. Nowe wyposażenie stanowiły ławki⁷.

⁵ Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu [dalej skrót: BDS], sygn. I 1454: *Akta wizyty generalnej pod szczęśliwym rządem Jaśnie Oświeconego Kajetana Ignacego Sołtyka z Bożej i Stolicy Apostolskiejllaski biskupa krakowskiego księżęcia siewierskiego w dekanatach radomskim, kunowskim i zwoleńskim. Przez Wielmożnego Imć Księdza Wincentego Jezierskiego obojga praw doktora, scholastyka katedralnego kamienieckiego, sędziego surrogata lubelskiego, wizytatora generalnego wyznaczonego czynionej. Pisane w roku 1781, s. 754-755.*

⁶ Tamże, s. 756.

⁷ Tamże, s. 756-757.

Do głoszenia kazań i nauczania wiernych służyła drewniana ambona „snycerskiej roboty” Na nowym chórze znajdował się niedawno odnowiony pozytyw (małe organy)⁸. Na podstawie wcześniejszej wizytacji z 1610 r. wiadomo, że kościół pawłowski nie miał organów. Z kolei w aktach wizytacyjnych z 1747 r. wzmiankowane są już małe 7-głosowe organy. Prawdopodobnie ten instrument zastał wizytator biskupi w 1871 r. Wymieniany jest on także w późniejszych źródłach (np. w inwentarzu z 1818 r.). W 1836 r. uległ zniszczeniu w czasie pożaru kościoła⁹.

Do kościoła prowadziły dwa wejścia: jedno szersze od frontu („wrota nowe podwójne... dachem pokryte”), a drugie (furtka) od strony plebanii¹⁰. Wydaje się, że usytuowanie opisywanego kościoła było podobne do obecnego.

Jak zaświadcza ks. J. Wiśniewski, w *Inwentarzu* parafii z 1806 r. nie ma żadnej wzmianki, by kościół w Pawłowie uległ poważniejszym zmianom¹¹. Tenże sam autor zamieszcza w swojej monografii *Dekanat ilżecki* opis tego kościoła, który częściowo pokrywa się z opisem zawartym w aktach wizytacyjnych z 1781 r.: „Kościół był drewniany, gontem kryty, z kopułką na szczycie. Do kościoła prowadziły dwa wejścia: od zachodu i od południa przez kruchty. W prezbiterium była kamienna posadzka, w nawie drewniana podłoga. Okien było 7, z szybami w ołów oprawionymi. Po prawej stronie znajdowała się zakrystia o jednym oknie. Ołtarzów było 4: w wielkim mieścił się krzyż i posąg św. Jana Chrzciciela, wyżej obraz N[ajświętszej] M[aryi] P[anny]; po obu stronach ołtarza mieściły się obrazy św. Marka i Łukasza i dwie rzeźby św. Piotra i Pawła. W nawie od strony północnej stał ołtarz z obrazem Najś[więtszej] Maryi Panny, po lewej stronie od południa ołtarz z obrazem św. Anny, wyżej św. Antoniego. W kaplicy stał ołtarz Matki Boskiej”¹².

Jeżeli chodzi o wyposażenie kościoła w księgi, szaty i naczynia liturgiczne, wiadomo, że pod koniec XV w. w parafii używany był Mszał rzymski, Agenda nowa i 2 Mszały krakowskie¹³. Z zapisów (pewnie powizytacyjnych) z lat 1592-1598 wynika, że kościół pawłowski posiadał w tym czasie: 8 ornatów, 4 kielichy srebrne i pozłacane, 1 srebrną monstrancję, 1 srebrny krzyż¹⁴.

W drugiej połowie XVIII w. w wyposażeniu kościoła znajdowały się: 1 monstrancja, 1 puszka na komunikanty i 1 krzyż¹⁵. Niestety, do czasów współczesnych nie zachował się żaden z tych przedmiotów. Być może dlatego, że obok zawieruch wojennych zdarzały się kradzieże i rabunki

⁸ Tamże, s. 757.

⁹ Por. M. Szymanowicz, *Organy w kościołach diecezji radomskiej. Historia i stan obecny*, Lublin 2006, s. 296.

¹⁰ BDS: *Akta wizyty generalnej...*, s. 755.

¹¹ Por. J. Wiśniewski, *Dekanat ilżecki...*, s. 154.

¹² Tamże, s. 154.

¹³ Por. B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. IV..., s. 665.

¹⁴ Por. tamże, s. 584.

¹⁵ Por. tamże, s. 591.

w kościołach, o czym świadczy list pasterski biskupa Andrzeja Załuskiego (1746-1758) z 22 lutego 1757 r., w którym wspomina się o dwudziestu czterech obrabowanych kościołach. Wśród nich był również kościół pawłowski. Biskup zalecał zaopatrzyć świątynię w dobre zamki, ogrodzić je i zorganizować straż nocną¹⁶.

Wspomniane sprawozdanie powizytacyjne (*Akta wizyty generalnej* z 1781 r.) zawiera dosyć szczegółowe informacje na temat wyposażenia kościoła pawłowskiego w przedmioty i naczynia liturgiczne. W zbiorach zakrystii znajdowała się wówczas m.in. stara srebrna monstrancja, nieco uszkodzona mała puszka srebrna, trzy srebrne kielichy mszalne z patenami, w tym jeden będący darem opata świętokrzyskiego Krystyna Mireckiego (zm. 1732), krzyż srebrny oraz naczynia cynowe na oleje święte. Przedmioty te w większości nie przetrwały do naszych czasów¹⁷.

Według relacji ks. wizytatora parafia posiadała relikwie drzewa Krzyża Świętego umieszczone w obrazie Matki Bożej z Dzieciątkiem „za koronką srebrną pozłacaną” oraz relikwie św. Jana Chrzciciela w drewnianym pozłacanym pacyfikale (relikwiarzu w kształcie krzyża). Jeżeli część relikwii Krzyża Świętego mogła tu rzeczywiście trafić z pobliskiego klasztoru świętokrzyskiego, to istnienie autentycznych relikwii św. Jana Chrzciciela wydaje się mało prawdopodobne. Ponadto w zbiorze relikwii znajdowały się stojące na ołtarzu relikwie św. Antoniego Padewskiego i św. Feliksa z Cantalicio (Cantalice w Umbrii we Włoszech), najśłynniejszego świętego z zakonu kapucynów, żyjącego w XVI w. oraz relikwie kilku męczenników z pierwszych wieków chrześcijaństwa (m.in. św. Feliksa i św. Prudencjusza). Trudno wypowiadać się na temat ich autentyczności. W ciągu ostatniego półwiecza nie były one – o ile wiadomo – eksponowane, a więc prawdopodobnie nie zachowały się¹⁸.

Podkreślając dokonania ówczesnego proboszcza ks. Tomasza Gałkowskiego (1767-1802), wizytator biskupi nie omieszkał zaznaczyć, że przyczynił się on do znacznego wzbogacenia kościoła w szaty, sprzęty, naczynia i księgi liturgiczne, gdyż obejmując parafię w 1767 r., „został ostatnie spustoszenie aparatów kościelnych”. W ciągu kilkunastu lat zdołał on jednak uzupełnić istniejące braki. I tak parafia posiadała m.in.: 5 ornatów białych, 3 czerwone, 2 zielone, 3 fioletowe, 2 czarne, 4 kapy w kolorze białym, zielonym, fioletowym i czarnym, 1 baldachim, 1 antepedium i 1 całun żałobny. Przechowywano je w szafie z szufladami. W zakrystii znajdowały się ponadto dwie skrzynie drewniane, jedna na świece i lampy kościelne, druga na воск i łój.

Do sprawowania liturgii nieodzowne były księgi liturgiczne. W zbiorze parafii znajdowało się m.in.: 3 mszały stare w marmurkowej oprawie, 2 mszały nowe, mszalik pogrzebowy, gradual, antyfonarz, 2 agendy – wszystkie te księgi już mocno wysłużone, a ponadto nowy profesjonal,

¹⁶ Por. tamże, s. 631-632.

¹⁷ BDS: *Akta wizyty generalnej...*, s. 759-760.

¹⁸ Tamże, s. 758-759.

książeczki z polskim wydaniem Ewangelii („Ewangeliki polskie”) oraz zbiór ksiązek z zakresu teologii, kaznodziejstwa, historii i innych dziedzin¹⁹.

2. Tymczasowa kaplica i budowa obecnego kościoła

Istniejący dotychczas drewniany kościół w Pawłowie, jak już wspomniano, wraz z dzwonnica spalil się w 1836 r. Parafia stanęła przed niebagatelnym wyzwaniem budowy nowej świątyni. Ówczesny proboszcz ks. Antoni Beder (1802-1836) zwrócił się do władz Komisji Województwa Sandomierskiego w Radomiu z prośbą o pomoc materialną dla parafii. Otrzymał 300 rubli odszkodowania. Dzięki pomocy naddzierżawcy dóbr rzepińskich Jana Maciejewskiego (Maciejewskiego)²⁰ wybudowano tymczasową drewnianą kaplicę o wymiarach: długość – 21 łokci (1 ł. = 57,6 cm), szerokość – 13 ł. i wysokość – 5 ł., czyli 12 – 7,2 – 2,8 m. W głównym ołtarzu znajdowała się figura św. Jana Chrzciciela, krucyfiks i dwa obrazy: Matki Bożej i św. Antoniego. Od strony południowej znajdował się ołtarz z obrazem Maryi z Dzieciątkiem, natomiast od strony północnej ołtarz św. Barbary. Prowizoryczna kaplica była za mała, aby pomieścić uczestników nabożeństw, a przede wszystkim zaczęła z czasem zagrażać bezpieczeństwu modlących się w niej ludzi²¹.

W 1850 r. działający przy parafii dozór kościelny zdecydował, że konieczna jest budowa nowego kościoła. Zwrócono się z tą sprawą do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w Warszawie, która wydała rozporządzenie Rządowi Gubernialnemu w Radomiu, aby sporządzono plan i kosztorys budowy murowanego kościoła.

W przypadku remontu lub budowy nowego kościoła obowiązywały w zaborze rosyjskim przepisy o tzw. dozorach kościelnych, ustanowionych na mocy dekretu królewskiego z 6(18) marca 1817 r. Określono w nim ogólne zasady utrzymania budowli kościelnych. W skład działających w poszczególnych parafiach dozorów wchodził: kolator, proboszcz i trzech przedstawicieli parafii, wybieranych spośród grona posiadaczy nieruchomości. Obieralni członkowie dozoru musieli uzyskać zatwierdzenie specjalnych Komisji Wojewódzkich. Do najważniejszych obowiązków dozoru kościelnego należało zarządzanie funduszami i czuwanie nad przebiegiem remontów, czy też budowa kościołów i zabudowań plebańskich z wyłączeniem wewnętrznych reparacji mieszkania plebańskiego, którymi miał zajmować się sam proboszcz.

¹⁹ Tamże, s. 759-768.

²⁰ Uczennicą szkoły sióstr benedyktynek w Sandomierzu była niejaka Eufemia Maciejewska, córka Jana Maciejewskiego, dzierżawcy dóbr rządowych Rzepin, który zmarł przed 1853 rokiem (por. A. Szykar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich w latach 1616-1865*, Lublin 2002, s. 177).

²¹ Por. J. Wiśniewski, *Dekanat ilżecki...*, s. 154-155; S. Cieślík, *Parafia Pawłów w latach 1918-1939*, Radom 2001 [maszynopis pracy magisterskiej. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie], s. 16-18.

W 1824 r. na mocy dekretu królewskiego uległ zmianie przepis o stanie osobowym dozoru kościelnego. Do jego składu dołączono miejscowego dziedzica, jeżeli nie był on równocześnie kolatorem, natomiast proboszcza zastąpiono dziekanem. Kadencja obieralnych członków dozoru, będących przedstawicielami parafian, trwała sześć lat. Postanowienie to regulowało także problem nakładów na inwestycje kościelne, wskazując trzy źródła finansowania, które należało wykorzystywać z zachowaniem wskazanej kolejności. Na pierwszym miejscu trzeba było spożytkować środki wynikające z zapisu erekcyjnego lub dziedzicznych zobowiązań patronackich, następnie dobrowolne ofiary i dopiero jako ostatnie źródło obowiązkowe składki wynikające z rozkładanych kosztów opracowanych przez dozór kościelny.

Ograniczenie praw dozorów kościelnych nastąpiło na mocy ukazu cara Aleksandra II o atrybucjach władz i o zarządzaniu budowy i reperacji budowli kościelnych z 1863 r. ogłoszonych tuż przed wybuchem powstania styczniowego. Dozory kościelne mogły decydować o wydatkowaniu sum nieprzekraczających 300 rubli na prace niewymagające wykonywania specjalnych planów, z wyjątkiem zmian stylu architektonicznego budowli. W przypadku gdy kosztorys inwestycji opiewał na kwotę pomiędzy 300 a 3000 rubli, dokumentacja projektowa za pośrednictwem naczelnika powiatu powinna być skierowana do Rządu Gubernialnego. Przy inwestycjach przekraczających kwotę 3000 rubli lub przy staraniach o pozwolenie na budowę nowego kościoła, sprawę rozpatrywała Komisja Spraw Wewnętrznych. W 1865 r. w ramach represji popowstaniowych carat przejął parafialne majątki kościelne powyżej sześciu morgów gruntów uprawnych, co oznaczało pozbawienie parafii i proboszczów kluczowego źródła dochodów z tytułu posiadanej ziemi. W zamian przyznano im określone uposażenie pieniężne w zależności od wielkości parafii.

Na skutek ustawy uwłaszczeniowej uległ zmianie dotychczasowy porządek społeczny. Od roku 1864 wprowadzono zebrania parafialne. Do udziału w nich mieli prawo wszyscy pełnoletni mieszkańcy wyznania katolickiego posiadający przynajmniej trzy morgi gruntu. Skutkiem tego prawo podejmowania decyzji o budowie kościoła i o jej finansowaniu przejęła miejscowa społeczność²².

Po kasacie klasztorów i przejęciu ich majątków w 1819 r. rząd Królestwa Polskiego, działający poprzez swoje urzędy i instytucje, wszedł w prawa i rolę kolatora. Taka sytuacja zaistniała w odniesieniu do parafii Pawłów po przejęciu klucza rzepińskiego dóbr klasztornych, do których należał m.in. folwark w Pawłowie. Rząd Gubernialny w Radomiu, podobnie

²² Por. *O dozorach kościelnych*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 2 (1909), s. 385-390; zob. D. Lewandowski, *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie” 6 (2003), s. 286-295; D. Rosińska, *Dozory kościelne w Zagłębiu Dąbrowskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Nasza Przeszłość” 115-116 (2011), s. 326-327; A. Majdowski, *O zabudowaniach plebańskich w ustawodawstwie Królestwa Polskiego*, „Nasza Przeszłość” 73 (1990), s. 165-190.

jak dawny kolator, czyli opat klasztoru na Świętym Krzyżu, zobowiązany był – w przypadku budowy kościoła, jego remontu lub innych prac – do pokrywania części wydatków. Pozostałą sumę składali parafianie.

Podejmujący starania o wzniesienie nowego kościoła w Pawłowie musieli sprostać zaistniałym wymogom historyczno-prawnym. Zadanie to wraz z dozorem kościelnym wziął na siebie ks. Jan Strachowski²³, proboszcz parafii w latach 1853-1883. W 1858 r. Rząd Gubernialny w Radomiu zatwierdził plany projektowanego kościoła, które wykonał budowniczy powiatowy Lucjan Mierzejewski z Opatowa. Koszty budowy oszacowano na 8144 rs. (rubli srebrem) i 87 ³/₄ kopiejki. Rząd Gubernialny przeznaczył na ten cel jako kolator 788 rb. kop. 89 i jako dziedzic 2552 rb. kop. 85 ¹/₂. Pozostałą kwotę, czyli ok. 4800 rb., mieli złożyć parafianie.

Budowa kościoła, pomimo zatwierdzenia planów, jeszcze przez dziewięć lat nie została rozpoczęta, ponieważ żaden z przedsiębiorców nie chciał się jej podjąć ze względu na szczupłość zaplanowanych funduszy. Dopiero 5 września 1867 r., z polecenia biskupa sandomierskiego Józefa Michała Juszyńskiego (1859-1880), przyjechał do Pawłowa dziekan kunowski i proboszcz w Szewnie ks. kanonik Ignacy Grynfeld²⁴, który

²³ Ks. Jan Strachowski urodził się 2 (według innych źródeł 4) grudnia 1819 r. w Parszowie w parafii Wąchock. Był synem Feliksa (majstra murarskiego) i Barbary z Bartyzelów, która była siostrą o. Zefiryndy Bartyzela (1789-1861), przedostatniego przeora w klasztorze cystersów w Wąchocku i długoletniego proboszcza wąchockiej parafii oraz ks. Michała Bartyzela, proboszcza w Wysokiej k. Szydłowca (zm. 1884). Niewątpliwie wujowie ze strony matki pomogli mu w uzyskaniu wykształcenia, podobnie jak jego braciom: Mikołajowi i Dominikowi, którzy również wybrali stan duchowny. Trzeci brat, Paweł, był w latach 1873-1874 nauczycielem Stefana Żeromskiego w szkole początkowej w Psarach. Pisarz sportretował go w *Szyfowych pracach* w osobie Ferdynanda Wiechowskiego i w *Pamiętnikach*. Przyszły długoletni proboszcz pawłowski i budowniczy kościoła, uczęszczał najpierw do szkoły obwodowej w Wąchocku (1831-1836). Następnie był alumnem Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1836-1842). 21 maja 1842 r. został wyświęcony na kapłana w archikatedrze warszawskiej przez biskupa sufragana warszawskiego Tomasza Chmielewskiego. Przez rok pełnił funkcję wikariusza parafii Wąchock i prefekta miejscowych szkół. Parafię Pawłów objął 1 grudnia 1853 r. i był jej proboszczem przez blisko trzydzieści lat. 18 maja 1883 r. przeszedł na probostwo do Sienna, gdzie zmarł 1 grudnia 1900 r. Tam też został pochowany (Por. K. Winiarczyk, *Cmentarze wąchockie. O ludziach, którzy odeszli...*, Wąchock 2004, s. 26; tenże, *Wąchocki słownik biograficzny*, Wąchock 2014, s. 18-19, 232-233; B. Stanaszek, R. Nowakowski, P. Tylec, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w.*, t. IV, Sandomierz 2019, s. 92-93).

²⁴ Ks. Ignacy Grynfeld urodził się 1 lutego 1810 r. w Krynkach. Pochodził ze stanu szlacheckiego. W 1828 r. ukończył Szkołę Wydziałową w Wąchocku. Był uczniem Szkoły Wojewódzkiej w Kielcach (1828-1830) i alumnem Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1830-1831). Studiował w Seminarium Głównym w Warszawie (1831-1835). Święcenia kapłańskie przyjął 2 lipca 1834 r. w Warszawie. W 1835 r. otrzymał stopień kandydata teologii. Był wikariuszem w parafii: Trójca (1835-1836), administratorem parafii Mychów (1836-1837), wikariuszem w Szewnie (1837-1838), a następnie proboszczem tej parafii (1838-1883). W latach 1861-1865 sprawował funkcję dziekana dekanatu kunowskiego. 3 XII 1863 r. został aresztowany przez wojsko rosyjskie za interwencję w obronie pojmanego, bitego powstańca. Pędzono go w grupie więźniów kilka mil, a w końcu został zwolniony. Władze podejrzewały go o sprzyjanie powstańcom. W listopadzie 1868 r. został oddany pod dozór policyjny za kazanie, które wygłosił w Siennie, «pod względem

poświęcił kamień węgielny i rozpoczęto wznoszenie świątyni. Prace te trwały cztery lata.

18 listopada 1871 r. ks. dziekan I. Grynfeld poświęcił nowo wybudowany kościół, a jego właściwej konsekracji dokonał w 1886 r. biskup sandomierski Antoni Ksawery Sotkiewicz (1883-1901). Doroczny obchód tego wydarzenia wyznaczono na III niedzielę po uroczystości Zesłania Ducha Świętego²⁵.

Obecny kościół w Pawłowie to świątynia kamiennie-ceglana, jednonawowa, o płaskim drewnianym sklepieniu, wybudowana w stylu neogotyckim. Jego wymiary, pierwotnie podane w łokciach, wynoszą: długość – 55 ł., szerokość nawy – 21 ł., szerokość prezbiterium – 9 ł., wysokość – 15 ł., a więc odpowiednio: 31,6 – 12,0 – 5,1 – 8,6 m.

W 1988 r. pokryto tynkiem pierwotnie kamienne partie murów kościoła, pozostawiając jedynie poziome pasy ornamentu ceglanego, które pomalowano farbą. Z czasem okazało się, że zabieg ten nie był zbyt korzystny, gdyż po kilkudziesięciu latach przyspieszył niszczenie cegieł oraz ich fragmentaryczne kruszenie się i opadanie.

3. Wyposażenie świątyni i podejmowane prace renowacyjne

W swoim wnętrzu kościół pawłowski posiada trzy drewniane ołtarze z lat 70. i 80. XIX w. Mają one charakter eklektyczny z przewagą stylu neoklasycystycznego.

W ołtarzu głównym, zgodnie z wezwaniem patronalnym parafii, znajduje się obraz przedstawiający św. Jana Chrzciciela udzielającego chrztu Panu Jezusowi.

Oryginalny, prawdopodobnie XIX-wieczny, obraz został na początku obecnego stulecia poddany niefortunnej renowacji, a właściwie nieudolnie przemalowany, tak że zdecydowano się zastąpić go nowym, który niestety odbiega stylem od pozostałych płócien znajdujących się w świątyni. Jest wzorowany na bardziej współczesnym obrazie wiszącym na krużgankach opactwa benedyktynów na Monte Cassino we Włoszech. W niszy ołtarza (za obrazem, który jest odsuwany) mieści się figura Matki Bożej Niepokalanej. Po bokach między kolumnami stoją figury św. Zygmunta i św. Wawrzyńca, zaś w wyższej kondygnacji na osiach skrajnych (na gzymsie ołtarza) – św. Stanisława i św. Mikołaja. Całość kompozycji dopełnia rzeźba gołębiczy na tle obłoków z wychodzącymi promieniami (symbol Ducha Świętego), umieszczona w trójkątnym zwieńczeniu ołtarza (tympanie).

politycznym bardzo naganne». Był kanonikiem Kapituły Podlaskiej i Kapituły Kolegiackiej w Opatowie. Zmarł 20 marca 1883 r. w Szewnie (B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w.*, t. I, Sandomierz 2014, s. 265).

²⁵ APP: *Kronika parafii...*, s. 1a; por. J. Wiśniewski, *Dekanat ilżecki...*, s. 155; A. Orczyk, *130. rocznica kościoła w Pawłowie*, „Tygodnik Starachowicki” 2001, nr 47, s. 11.

Ołtarz boczny po prawej stronie nawy został dedykowany Najświętszej Maryi Pannie w tajemnicy Niepokalanego Poczęcia. W wyższej kondygnacji znajduje się ośmioboczny obraz Przemienienia Pańskiego.

Drugi ołtarz boczny, usytuowany po lewej stronie, został poświęcony św. Barbarze. Nad wizerunkiem patronki górników, ludzi niebezpiecznej pracy i dobrej śmierci znajduje się obraz św. Józefa z Dzieciątkiem w ośmiobocznej ramie. Ołtarze te uzupełniają figury św. Franciszka i św. Antoniego.

Ołtarz z obrazem św. Barbary znalazł się w kościele pawłowskim z pewnością nieprzypadkowo. Być może jest to odniesienie do istniejących w okolicy tradycji górniczych związanych z wydobywaniem rud żelaza. Zgodnie z utrwalonym przekazem św. Barbara została wydana na śmierć przez swego ojca, wrogo nastawionego do nowej wiary, i została ścięta ok. 306 r. w czasie prześladowań chrześcijan za panowania cesarza Maksymina. Jej kult rozpowszechnił się w Kościele, począwszy od VIII w., w Polsce od XIII-XIV w., zwłaszcza na Śląsku, w Małopolsce i na Pomorzu. W ikonografii św. Barbara przedstawiana jest najczęściej z mieczem oraz z kielichem i hostią – symbolami wskazującymi na szczęśliwą śmierć, tzn. śmierć poprzedzoną spowiedzią sakramentalną i przyjęciem Komunii św. W ten sposób artysta ukazał ją również na obrazie ołtarzowym w Pawłowie.

Przykładem sztuki stolarskiej dobrej klasy są ambona zwieńczona figurą Dobrego Pasterza oraz chrzcielnica z obrazem przedstawiającym chrzest Pana Jezusa (przełom XIX i XX w.). Ambona i chrzcielnica zostały wykonane z drewna dębowego i pokryte bejcą. Na początku obecnego stulecia poddano je renowacji. W latach 1958-1959 sprawiono dwa dębowe konfesjonały²⁶. W 1995 r. kościół wzbogacił się o nowe ławki, które wykonał miejscowy stolarz Władysław Hamera²⁷.

Ok. 1871 r. Józef Szymański zbudował organy do nowo powstałej świątyni o nieznaney liczbie głosów. Są wymienione w Inwentarzu kościoła z 1889 r. W 1945 r. stwierdzono bardzo zły stan ich zachowania. W tym samym roku Stanisław Jagodziński z Garbatki k. Radomia wykonał nowy miech z zamiarem, że w przyszłości będzie wykorzystany do nowego instrumentu. Tak też się stało, gdy w 1947 r. wspomniany organmistrz zbudował 9-głosowe organy, istniejące do chwili obecnej. Jest to szafa organowa wolno stojąca, malowana pierwotnie na kolor jasnobrązowy, mazerowana o wymiarach: 2,91 m szerokości, 1,46 m głębokości i ok. 4 m wysokości prospektu, zaprojektowanego w stylu neoklasycystycznym. Uroczyste poświęcenie nowo zbudowanego instrumentu miało miejsce 8 czerwca 1947 r. Od chwili powstania był on kilkakrotnie poddawany doraźnym naprawom, które najczęściej dotyczyły podzespołów napędzających (silnik i dmuchawa) oraz miechów organowych. Od kilku lat organy są niesprawne i wymagają gruntownej renowacji²⁸.

²⁶ APP: *Kronika parafii...*, s. 57a, 60a.

²⁷ Por. tamże, s. 46, 132; A. Orczyk, *Z historii kościoła i parafii (cz. II)...*, s. 20.

²⁸ APP: *Kronika parafii...*, s. 20-20a, 24-26a; M. Szymanowicz, *Organy w kościołach diecezji...*, s. 296-297.

Kościół rozświetla 7 okien witrażowych (6 w nawie i 1 w prezbiterium). W nawie po prawej stronie w środkowym oknie przyciąga uwagę witraż, na którym ukazana jest Matka Boża Królowa z Dzieciątkiem, adorowana przez dwoje dzieci i młodzieńca. U dołu widnieje napis: „Królów Korony Polskiej módl się za nami. Ofiara Parafian 1937” Witraż został wykonany w firmie „Żeleński” z Krakowa. Rok później ta sama firma w tej samej cenie wykonała witraż w środkowym oknie po lewej stronie poświęcony św. Izydrowi²⁹.

Św. Izydor (ok. 1080-1130), Hiszpan z pochodzenia, to patron rolników. Ukazany został jako młody mężczyzna, ubrany w strój chłopski, który kłęczy na świeżo zaoranej ziemi. Na dalszym planie widać parę wołów zaprzężonych do pługa, które jakby same wykonywały orkę. Scena ta wiąże się z biografią świętego, którego oskarżono o to, że poświęcając czas na modlitwę, zaniedbuje pracę. Zarzuty te okazały się bezpodstawne, bo wprawdzie Izydor „tracił” czas, kłękając do modlitwy, ale nie ustępował innym w ilości wykonanej pracy, co więcej – Bóg pomnażał jej owoce. W 1170 r. ciało Izydora złożono w kościele św. Andrzeja w Madrycie. W 1622 r. został ogłoszony świętym przez papieża Grzegorza XV. Jego postać stała się popularna w wielu krajach Europy i Ameryki Łacińskiej. Jak widać, dotarła także w rejon Gór Świętokrzyskich.

W prezbiterium kościoła znajduje się witraż przedstawiający św. Antoniego, powstały również w zakładzie „Żeleńskiego”, ufundowany w 1934 r. przez jednego z parafian³⁰. W pozostałych oknach nawy oraz w oknie rozetowym nad wejściem do kościoła kompozycję witraży stanowią, jak wspomniano, ornamenty kwiatowo-geometryczne. Okno rozetowe jest praktycznie niewidoczne z wnętrza kościoła, gdyż przesłania je prospekt organowy. Znajdujący się w nim witraż zamontowano na Wielkanoc 1939 r.³¹. W 2015 r. został ufundowany witraż w pierwszym oknie nawy kościoła po prawej stronie blisko ołtarza. Przedstawia Pana Jezusa Miłosiernego i jest utrzymany w tym samym stylu i kolorystyce, co poprzednie. Ofiarodawca tego witraża pragnął zachować anonimowość.

W ścianach kościoła osadzone są trzy tablice epitafijne: Kazimierza Kiniorskiego (1841-1876), Wacława Janeckiego (1881-1898) i Leona Bielskiego (1844-1905). Upamiętniają przedstawicieli miejscowego ziemiaństwa. Szczególną wdzięczność parafia winna jest Leonowi Bielskiemu, który jako właściciel bądź dzierżawca rządowego (do 1819 r. klasztornego) majątku dworskiego w Rzepinie, na początku XX w. przyczynił się własnym kosztem do wzniesienia wieży kościoła, kończąc zarazem jego budowę.

W 1943 r., mimo trwającej okupacji, ks. proboszcz Franciszek Zbroja zdołał zakupić posadzkę terakotową do kościoła w fabryce „Lange i Dziewulski” w Opocznie. Posadzka przetrwała po dziś dzień w dobrym stanie³².

²⁹ APP: *Kronika parafii...*, s. 8, 9.

³⁰ Tamże, s. 6a, 8a.

³¹ Tamże, s. 9a.

³² APP: *Kronika parafii...*, s. 15.

Niewątpliwie ważnym wydarzeniem w historii Pawłowa i okolic było udostępnienie elementarnej – z dzisiejszego punktu widzenia – zdobywcy cywilizacyjnej, jaką jest elektryfikacja. W *Kronice parafii* ks. proboszcz Zbroja zanotował: „9 kwietnia [1953 r.] przybyła do kościoła ekipa monterów, aby założyć instalację elektryczną, ponieważ Łódzkie Przedsiębiorstwo Elektryfikacji Rolnictwa musi do 1 czerwca zelektryfikować wieś Pawłów, Dąbrowę, Jabłonnię i Warszówek”. 19 października 1953 r. zelektryfikowany kościół włączono do sieci elektrycznej. W styczniu 1957 r. zainstalowano nagłośnienie kościoła³³.

W 1967 r., zgodnie z duchem zmian liturgicznych wprowadzanych po II Soborze Watykańskim, wykonano tzw. ołtarz soborowy, by umożliwić sprawowanie Eucharystii „twarzą do ludu” oraz zamontowano specjalne podium z trzema krzesłami dla celebransów. Na ołtarzu tym sprawowano Ofiarę Mszy św. przez blisko 20 lat. Obecny drewniany ołtarz i ambonka powstały w 1989 r. Są wzorowane na kamiennym ołtarzu i ambonce z kościoła klasztornego na Świętym Krzyżu. Mają prostą formę³⁴.

W okresie blisko 150 lat, jakie upłynęły od jego wzniesienia, kościół był kilkakrotnie odnawiany wewnątrz (m.in. w latach 1931-1933, 1953, 1967-1968, 1986 i na początku obecnego stulecia). Malowidła ściennie stosunkowo szybko ulegały zniszczeniu – jak się przypuszcza – ze względu na użycia do budowy kościoła tzw. kamienia płaczącego, który łatwo przyjmuje i zatrzymuje wilgoć. Gdy na mokrych ścianach osiada kurz, tworzy się trudna do usunięcia warstwa brudu i pleśni.

Na początku obecnego stulecia, gdy proboszczem parafii był ks. Andrzej Rdzanek, kościół został poddany gruntownym pracom zabezpieczającym w związku z pękaniem ścian. Po wykonaniu szeregu ekspertyz i ocenie stanu technicznego budynku, opracowano plany renowacyjne. Przeprowadzone badania pokazały, że fundamenty kościoła są stabilne.

Prace remontowo-renowacyjne zostały zlecone firmie budowlanej „Pochbud” z Pawłowa. Popękane ściany wzmocniono specjalnymi nadprożami oraz spięto je metalowymi klamrami (tzw. ankrami), które zakryto w murze. Położono nowe tynki na 1/3 powierzchni ścian, inne poprawiono i uzupełniono. Zdjęto drewniany, tynkowany na trzcinię, sufit. Kościół otrzymał nowe sklepienie z desek modrzewiowych, odsłonięto przy tym belki na wzór franciszkańskich i dominikańskich kościołów średniowiecznych. Ocieplono sufit wełną mineralną i wykonano wentylację kościoła. Założono nową instalację elektryczną.

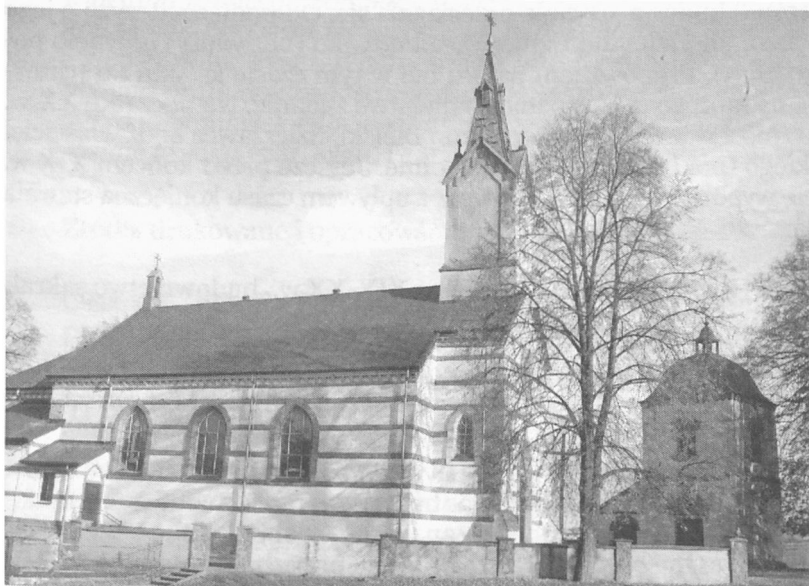
W kolejnych latach wewnątrz kościoła zostało pomalowane jednobarwnie. Dokonano renowacji ołtarzy, które otrzymały kremowy kolor o wzorze imitującym marmur z elementami złocień. Obrazy i figury w ołtarzach poddano renowacji i konserwacji, a tam, gdzie zachodziła taka potrzeba – rekonstrukcji. Odnowiono również ołtarze boczne, ambonę i chrzcielnicę. Renowacji poddano także stacje Drogi Krzyżowej oraz

³³ Tamże, s. 42, 43a-44, 51.

³⁴ Tamże, s. 119.

wyjątkowo okazały żyrandol, który jest piękną ozdobą świątyni. Ważną sprawą dla stabilizacji kościoła było odwodnienie północno-zachodniej strony, odprowadzające wodę z rynien podziemną kanalizacją. Zaczęto odbudowę muru okalającego kościół od strony południowej i zachodniej. Zamontowano nową, kutą bramę i furtki. Latem 2013 r., staraniem obecnego proboszcza ks. Jana Sety, pokryto kościół blachą miedzianą.

Ząb czasu nie oszczędza żadnej budowli, dlatego konieczna jest nieustanna troska o materialne dziedzictwo parafii. Niewątpliwie jednym z najpilniejszych zadań jest obecnie remont wieży i odnowienie elewacji kościoła.

Streszczenie

Parafia Pawłów powstała przed 1326 r. Od czasów średniowiecza aż do wybudowania obecnej świątyni, istniały tu dwa kościoły drewniane. Pierwszy, wzniesiony przez nieznanego z imienia opata klasztoru benedyktyńców na Świętym Krzyżu w początkach XIV w., a być może jeszcze w XIII stuleciu, i drugi, wystawiony bądź gruntownie odnowiony przez opata świętokrzyskiego Antoniego Teodora Karskiego w 1752 r. Kościół ten spłonął w 1836 r. Zanim wzniesiono obecny murowany kościół w 1871 r., upłynęło kilkadziesiąt lat. W tym czasie parafianie modlili się w tymczasowej drewnianej kaplicy.

Z powodu szczupłości środków finansowych i braku wsparcia właściwego kolatora (patrona) budowa kościoła przeciągała się. Od podjęcia decyzji o jego budowie przez dozór kościelny do wzniesienia budynku (bez wieży) upłynęło ponad 20 lat (1850-1871). Proboszczem parafii był w tym czasie ks. Jan Strachowski (1853-1883), na którego barki spadło to niełatwe zadanie. Na początku XX w. wieżę kościoła wznosił własnym kosztem Leon Bielski, dzierżawca bądź właściciel majątku dworskiego (poklasztornego) w Rzepinie. Jeszcze przed końcem XIX w. zdołano należycie wyposażać świątynię, a wraz z upływem czasu konieczna stawała się jej renowacja.

Słowa kluczowe: Historia Kościoła lokalnego XIX-XX w., budownictwo sakralne, sztuka kościelna, tradycja liturgiczna

Title: 150 years of the parish church of Pawłów (1871-2021)

Summary

The parish of Pawłów is known to have been founded before 1326. Since the Middle Ages until the present temple was built, two wooden churches had existed on its site. The first one was founded by an unknown abbot of the Benedictine abbey in Święty Krzyż at the beginning of the XIV-th, or perhaps yet in the XIII-th century. The other one was founded or thoroughly redecored in 1752 by Antoni Teodor Karski- the Święty Krzyż abbot. It was destroyed by fire in 1836. Several decades had passed until the present brick temple was built. In the meantime, the parishioners prayed in a temporary wooden chapel.

The construction prolonged due to lack of financial assets or assistance of relevant collator. The whole work: since the church supervisor's permission was published, until the building (although without the tower) was complete, lasted over 20 years (1850-1871). The parish priest in that time was rev. Jan Strachowski (1853-1883), who was in charge of minding the construction. The missing church tower was founded at the beginning of the XX-th century by Leon Bielski, leaseholder or owner of a post-monastic landed estate in Rzepin, at his own expense. The church had been appropriately equipped yet in the XIX-th century, but as the years went by, renovation became indispensable.

Key words: Local Church's XIX-XX century history, sacred architecture, sacred art, liturgical tradition

Bibliografia

A) Źródła rękopiśmienne

Archiwum Parafii Pawłów:

Kronika parafii Pawłów 1928–

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu:

Akta wizyty generalnej pod szczęśliwym rządem Jaśnie Oświeconego Kajetana Ignacego Sołtyka z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski biskupa krakowskiego ksiądzęcia siewierskiego w dekanatach radomskim, kunowskim i zwoleńskim. Przez Wielmożnego Imć Księdza Wincentego Jezierskiego oboyyga praw doktora, scholastyka katedralnego kamienieckiego, sędziego surrogata lubelskiego wizytatora generalnego wyznaczzonego czynionej. Pisane w roku 1781, sygn. I 1454.

B) Źródła drukowane i opracowania

1. Cieślík S., *Parafia Pawłów w latach 1918-1939*, Radom 2001 [maszynopis pracy magisterskiej. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie].
2. Derwich M., *Materiały do słownika historyczno-geograficznego dóbr i dochodów dziesięcinnych benedyktyńskiego opactwa św. Krzyża na Łysej Górze do 1819*, Wrocław 2000.
3. Kumor B.S., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. IV, Kraków 2002.
4. Lewandowski D., *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie” 6 (2003), s. 286-295.
5. Majdowski A., *O zabudowaniach plebańskich w ustawodawstwie Królestwa Polskiego*, „Nasza Przeszłość” 73 (1990), s. 165-190.
6. *O dozorach kościelnych*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 2 (1909), s. 385-390.
7. Orczyk A., *130. rocznica kościoła w Pawłowie*, „Tygodnik Starachowicki” 2001, nr 47, s. 11.
8. Orczyk A., *Wszystko ma swoją historię. Blisko 700 lat istnienia Pawłowa (cz. I)*, „Tygodnik Starachowicki” 2006, nr 29, s. 21.
9. Orczyk A., *Wszystko ma swoją historię. Blisko 700 lat istnienia Pawłowa (cz. II)*, „Tygodnik Starachowicki” 2006, nr 30, s. 23.
10. Orczyk A., *Z historii Pawłowa i okolic w Górach Świętokrzyskich*, Starachowice 2020.
11. Rosińska D., *Dozory kościelne w Zagłębiu Dąbrowskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Nasza Przeszłość” 115-116 (2011), s. 326-327.
12. Stanaszek B., Nowakowski R., *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w.*, t. I, Sandomierz 2014.

13. Stanaszek B., Nowakowski R., Tylec P., *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w.*, t. IV, Sandomierz 2019.
14. Szylar A., *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich w latach 1616-1865*, Lublin 2002.
15. Szymanowicz M., *Organy w kościołach diecezji radomskiej. Historia i stan obecny*, Lublin 2006.
16. *Wąchocki słownik biograficzny*, red. K. Winiarczyk, Wąchock 2014.
17. Winiarczyk K., *Cmentarze wąchockie. O ludziach, którzy odeszli...*, Wąchock 2004.
18. Wiśniewski J., *Dekanat ilżecki, Radom 1909-1911* [reprint: Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 2000].
19. Wroniszewski J., *Kościół w Pawłowie i Modliborzycach Wokół patronatu klasztoru i miejscowego rycerstwa*, w: *Z dziejów opactwa świętokrzyskiego. Materiały z konferencji naukowej*, Kielce 1 VI 2006, (red.) M. Derwich, K. Bracha, Kielce 2007, s. 19-28.